2009 жыл
22-чи январь,
орта кюн.
№ 9 (18110)

Интернет-версия:
zaman.smikbr.ru

Газета издается на балкарском языке с 1924 года.

Багъасы3 сомду

КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР РЕСПУБЛИКАНЫ ПАРЛАМЕНТИНИ ЭМ ПРАВИТЕЛЬСТВОСУНУ ГАЗЕТИ **ВРЕМЯ** ГАЗЕТА ПАРЛАМЕНТА И ПРАВИТЕЛЬСТВА КАБАРДИНО-БАЛКАРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Кенгеш

Къурулуш азайтыллыкъ тюйюлдю

Келир жылда КъМР-де къурулуш кризис ючюн азайтыллыкъ тюйюлдю. Бёлюм тутхучлу ишлейди, ишчи жерле сакъланадыла, иш хакъ да заманында тёленеди. Аны юсюнден Кризисге къажау штабны КъМР-ни Президенти Арсен Каноков бардыргъан жыйылыуунда айтылгъанды.

Къурулуш эм архитектура министр Михаил Афашагов билдиргеннге кёре, инвестицияла, подряд ишле да къысхармагъандыла. 2008 жылда аланы ёлчемлери 6,1 миллиард сомгъа жетгендиле. Быйыл да аланы ол халда сакъларгъа белгиленеди. Къурулуш компанияла кеслерин заказла бла 6-9 ай алгъа жалчытхандыла.

Аны бла бирге, министр белгилегенича, кредитлени процент ставкалары ёсгенлери эмда ёнкюч алгъанладан жорукъла бютюн къаты изленнгенлери себепли жашау юйлени къурулушларына инвестицияла азайыргъа болмагъанлары ишди кёп санда эркин этиу дегенча хал жокъду. Алай ишчи жерлени сакъларгъа murat бла оноучула ишчи заманны къысхартадыла. Михаил Афашагов къурулуш материалла чыгъарыу бла кюрешгенлени кадрланы санын къысхартыр эмда предприятияланы ишлерин тюрлендирир акъыллары жокъду,деп ышандыргъанды. Ахча къытлыкъ бла ала багъаланы учуз этте барыу бла хорларгъа айтадыла.

Болсада «»Прохладненский» кирпич-къошун завод» ОАО-ну генеральный директору Николай Докторов производству 20 процентге къысхартыргъа тюшерик болур, предприятия адамларын ишден эркин этмегенликге, хакъларын ишчи сагъатлары бла бирге 12 мингден 9,8 минг сомгъа дери азайтханды,дегенди. «Отделочник» ООО-ну директору Хачим Культурбаев къырал жашау юйлени тохташдырылгъан багъа бла алсакъ иги болмагъанды.

Арсен Канаков аны тюзге санамагъанды. «Квадратный метрни кеси багъасы 20 минг сом болуп тургъанлай, анга 38 минг сом тёлеп хазна алламакъ. Бизнес къаты болуп, багъаланы тюшюрюгге сюймей тургъанын биз билебиз, алай ол багъагъа юй,фатар да ким аллыкъды? Мени сартын, къыралгъа къарап турмай, багъаланы сагъышын этерге тийишлиди».

Марина ХАПОВА.
КъМР-ни Президентини бла Правительствосуну пресс-службасы.

Кысыча билдириуле

Тюрлениуле сезилликдиле

Белгилисича, озгъан жылда Залукокоаже посёлкагъа шахар статус берилгенди. Башхача айтханда, энди ол шахарды. Аны бла байламлы анда жашагъанла жууукъ заманда ахшы жанына тюрлениулени сезериклерине, кеси кёзлери бла кёрлюклерине ышанырыпдыла.

Ал атламла бек алгъа къаллай ишле бла башланырыкъларыны юсюнден бизге жашшахарны администрациясы башчысы Пшимурза Бжахов быллай къысха билдириу этгенди: «Беш километр жол лагъа асфальт салыргъа быйыл жыйырма эки миллион сом ахча бёлюнюргге белгиленнгенди. Эл къуралгъанлы бери биринчи кере жаяу жоллагъа (тротуарлагъа) асфальт салынырыкъды. Алгъын аллай жол бла жаланда ара орамыбыз «махтанырыгъа» боллукъ эди. Жаз башы келип, къар эригенлей, подряд организацияла ол ишлени этип башларыкъдыла».

Жыл санларын унутуп

Россейни Пенсия фондуну Къабарты-Малкъарда бёлюмюнде бу юнделе КъМР-де Пенсиячыланы союзуну активистлерин хурметлеуге аталгъан жыйылыу ариу байрамча ётгенди.

Тюбешиу жангы жылгъы байрамлагъа аталгъаны себепли той-оюндан, къууанчдан толу эди. Бери келген къартла, жыл санларыны, салулукъларыны юсюнден унутханча болуп, жыр айтхандыла, тепсегендиле, эльберлеге сюйюп къатышхандыла.

Алада хорлагъанла, ол угъай, жыйылгъанла барысы да саугъаланнгандыла. Союзгъа жангы членлени алыу жаны бла артыкъда уллу иш бардыргъан 150 адам эсде къаллыкъ саугъала къоллу болгъандыла.

Бизни корр.

КЪЫРАЛ ДУМАНЫ КОМИТЕТЛЕРИНДЕ

Къарындаш къарындашха болушсун, кесине заран салмай

Къырал Думаны Бюджет эм налогла жаны бла комитетинде ишлегенле жаш тёлюге билим алыргъа бютюн уллу онгла берлик, хакъ бла окъутхан учреждениялада хакъ тёлеуде жангы льготала тохташдыргъан законопроектни биринчи кере сююн башлагъандыла.

Сёз Россей Федерацияны Налог кодексини экинчи кесегини 210-чу статьясына тюзетиуню юсюнден барады. Ол кьолайсыз юйюрледен жаш адамлагъа болушурукъду. Сёз ючюн, ата-аналары пенсияда болгъан неда ишлер онглары болмай, ахча къытлыкъ сынагъан жашланы бла къызланы окъуулары ючюн ахча тёлерге адамлары бар эсе, ала ол жумушну боюнларына ала эселе, алагъа ишлегенледен жыйылгъан налогдан бир кесегин тёлемезге эркинлик бериледи. Аллайла алгъындан эсе 13 процентге аз налог тёлерикдиле.

Бу гитче льгота окъуна къыралыбызда юйюрню кючлендирирге, аны адамларын бир бирге болушлукъ этерге кёллендирирге себеплик этмей къоярыкъ тюйюлдю. Бюгюнлюкде, ахча къытлыкъ къысханда, багъала ёсюп баргъанда, юйюрню къоранчларын азайтыргъа онг берген хар амалгъа да къууанырыгъа керекди.

Законопроектге быйыл февральда пленар жыйылыуда биринчи окъулуунда къараргъа белгиленеди.

Къырал Думаны Бюджет эм налогла жаны бла комитетини пресс-службасы.

Къарачай

«Заман» бла «Къарачай» газетлени бирикген номерлери

БАЙРАМ

«Россейге сыйыбызны тюшюрмей къошулгъанбыз...»

1828 жылда октябрьны 23-сюнде Хасаука уруш бошалгъаны бла байламлы патчах аскерни генералы Эммануэль бла Къарачайны келечилери тынчлыкъда жашау этиуню юсюнден келишимге къол саладыла. Ол кюнден башлап Къарачай Россейни къууму. Энди хар жыл сайын ноябрьны 4-сюнде Къарачайны Россейге кьошулгъан кюню белгилене барлыкъды. Аны юсюнден кёп турмай КъЧР-ни Президенти Эбзеланы Борисни указы да чыгъарыкъды. Бу жол а, бирер сыйтау бла созула кетип, декабрьны 6-сында белгиленди ол.

Аллахды билген, республика драма театр ишленнгенли анда Къарачай халкъгъа, аны къууанчына энчи аталып быллай иш биринчи кере бола болур. Театрны залы, балкону да адамдан толуп, къабыргъа къатларында онла бла адамла сюелип. Къарачай халкъны Россейге къошулгъанаыны 180-жыллыгъын белгилерге келген эди ол жамауат. Республиканы даражада бу кюн байрам болуп миллетибизни тарыхында биринчи кере белгиленеди.

Сагъат эки бола президиумгъа КъЧР-ни Президенти Эбзеланы Борис, Халкъ Жыйылыуну председатели Докшоков Зураб, Правительствону председателини биринчи заместители Алийланы Исмайыл, Президентни Администрациясыны башчысы Къаракетланы Мурат, Правительствону, парламентни президиумуну членлери, жамауат организацияланы башчылары, дагъыда Къарачай-Черкесде атлары белгили адамла чыгъадыла. Аланы арасында Социалист Урунууну Жигитлери Шидакъланы Патия бла Байрамкъулланы Зухура, Ленинни, Октябрь Революцияны орденлери бла саугъаланнган Къобанланы Хауа, Россейни Къырал Думасыны депутаты, «Бирикген Россей» партияны ара толтуруучу комитетини председателини заместители Гальченко Валерий Владимирович, дагъыда башхала бардыла.

Къарачай Россейге къошулгъан кюнюн къууанчлы белгилегенди. Къарачай-Черкесни Президенти Эбзеланы Борис (ортада).

Россей Федерацияны бла Къарачай-Черкесни къырал гимнлери согъулуп, жыйылыу башланады. Биринчи сёз КъЧР-ни Президенти Эбзеланы Борисге бериледи.

- Багъаланы жолдашла, тенгле, былайгъа жыйылгъан сыйлы миллет! Сизни барыгъызны Къарачай Россейге къошулгъаныны 180-жыллыгъы бла алгъышлайма. Биз бу кюнню байрамгъа санап къояргъа боллукъбуз. Не ючюн десегиз, биз Россейге сыйыбызны тюшюрмей къошулгъанбыз: Къарачайны келечилери 1828 жылда октябрьны 23-сюнде этилген оноугъа хорланнганча угъай, тенглик халда къол салгъандыла. Эки жаны да хар затны жарашулукъда бардыргъа келишгендиле. Хасаука урушда гитче къарачай миллет кесини сыйын сакълай билгенин, тамам жигитлигин кёргюзгенди. Аллай миллетге минг бюсюреу, махтау болсун! Мен да къарачайлы болгъаным бла махтанама.

Ахыры 3-чю бетдеди.

ДУНИЯДАН ХАПАРЛА

Ингушетияда хал сюзюлгенди

РФ-ни Президенти Дмитрий Медведев Ингушетияда кенгеш бардыргъанды. Къырал башчы бу республикада жаланда бир ненча сагъат боллукъ эди да, сёлешиу самолётда окъуна башланнган эди. Республикада уа вертолёт бла да учаргъа тюшгенди.

Ал тюбешиу субъектни башчысы Юнусбек Евкуров бла болгъанды. Дмитрий Медведев республикада социальный болумну, къорксуусузулукъну проблемаларыны юсюринден толу хапар билирге сюйгенин айтханды.

- Республикада жамауат политиканы, субъектге къаллай болушлукъ керекликсини, аныча къорксуусузулукъ не халда болгъаныны юсюринден сёлеширгге керекди, нек дегенде республикада криминальный болум бек къыйынды, законнга кёп бузукълукъла этиледиле, – дегенди Дмитрий Медведев.

Ингушетияны башчысы Президентни ол сорууларына толу жуапла бергенди. Шёндю республикада социально-экономика эм криминальный жаны бла да хал къыйын болгъанын, алай ала бла тийишли кюреш бардырылгъанын чертгенди Юнусбек Евкуров.

Обама президентча ишлеп башлайды

Барак Обама Къыралны 44-чю президентини къуллукъ ишин бардырып башлагъаныны къууанчына къыралны битеу регионларындан, тышындан да эки миллиондан аслам адам келгендиле. Обаманы президент болуууна жоралланнган къууанчха этилген къоранч экинчи жерни алады Американы тарыхында.

Барак Обама къыралны баш судьясыны ызындан антны 35 сёзюн айтханыда, бир кесек абызырагъанча окъуна кёрюнгген эди. Андан сора ол, инаугурация ингирде сёлеше, жангы заман башланнганыны, битеулю жууаплылыкъны, къыралны ишлерини, келир заманда борчларыны юсюринден айтханды.

Церемониягъа Джордж Буш эм АБШ-ны алгъыннгы президентларинден шёндю сау-саламат тургъанлары да къатышхандыла.

Тынчлыкъ тапхандыла

Европаны миллионла бла саналгъан халкълары жюрек тынчлыкъ тапхандыла: сууукъ сышны энергетика къытлыгъы энди алагъа къоркъуулу тюйюлдю - россейли газ бариледи. Аны юсюнден «Газпрому» оноучсу Алексей Миллер къыралны башчысы Дмитрий Медведевге билдиргенди. Тюбешиуде сёз отлукъну багъасысны, Украина жаны аны тёлеуню къалай бардырлыгъыны юсюринден да баргъанды.

- Былтыры биринчи квартальнда газ шёндюгю багъасы бла бериледи. Базовый багъасы 1000 кубометрге 450 долларды, - дегенди Алексей Миллер. Ол андан ары келишимде айтылгъаныча, Украинагъа газны багъасы 20 процентге тюшюрюлюп берилгенин энчи халда чертгенди, ол мындан ары нефтьни эм нефть продуктланы багъаларыны тюрлениулеринде кёре тохташдырыла барлыгъын айтханды.

Келишимлеге къарарыкъдыла

Украинаны президенти Виктор Ющенко газны Украинаны кери бла Европагъа бериуню эм багъаларыны юсюринден Москва бла этилген келишимлеге республиканы Къорксуусузулукъ советинде къараллыгъын билдиргенди. Аланы сюзерик жабыкъ жыйылыу 23-чю январьда боллукъду. Аны бла бирге он жыйылыуда газ къыралны кесинде къалай хайырланылгъанына да къараллыкъды.

Ахчаны хайырланыугъа – контроль

- Эсеплеучю палата бюджет ырысхы къалай къоратылгъанына къаты контроль этерге керекди, - дегенди РФ-ни Правительствосуну Председатели Владимир Путин, ишчи халда Палатаны оноучусу Сергей Степашин бла тюбешгенинде. Сёз бир кесеги иссизликни къурутугъа жоралланнган 43 миллиард сомну юсюнден баргъанды. Эсеплеучю палатаны башчысы ол къалай хайырланылгъаны, анга контроль къалай этиллигини юсюнден айтханды.

- Мен ол ахчадан субъектлеге берилгенлери целевой халда хайырланылгъанына не азда ишекли тюйюлме, болсада Эсеплеучю палатаны жанындан контроль этилирин да тюзге санайма, - дегенди Владимир Путин.

Сергей Степашин кеси да алай оюм этгенин билдиргенди.

Басмагъа **ХУЧИНАЛАНЫ Ануар** хазырлагъанды.

Билим беру

Школчуланы онглары ёсгендиле

Арт заманда «Билим беру» миллет проектни чеклеринде республикабызны школларында иги жанына тюрлениуле бола келедиле. Нальчикни онсегизинчи номерли школу да аланы санындады.

Алгъаракъда бу окъуу юйге эки кабинет къурарча компьютерле берилген эдиле. Шёндю аланы бирбирлери заманны излемлерине иги келишмегенлерини сылтауундан алышыргъа тюшгенди. Миллет проектни чеклеринде бу школгъа кёп болмай жангы компьютерле келгендиле. Школ Интернетге къошулгъаны себепли энди окъуучула дерслерине аны хайырын да кёраллыкъдыла.

Окъуу юйню завучу Жеттеланы Людмила бизге билдиргеннге кёре, миллет проектни хайырындан школ медиотека къоллу да болгъанды. Аны уа сабийлени окъутуу-юйретиу ишде магъанасы бек уллуду. Школда библиотека болгъанлыкъгъа, андагъы китапла неда материалла саулайда окъуучуланы барысына да жетип къалмазлыгъы баямды. Аны себепли школчула медиотека бла чырмаусуз хайырланырча онгла къуралгъандыла.

Республиканы школларында информация-коммуникацияны технологияланы класслары да ачылгъандыла. Онсегизинчи школ да эрттеден бери этгенди ол муратны. Бюгюнлюкде мында аллай класс ачар ючюн, керекли технология сатылып алынгъанды. Жаланда аны тап орнатыргъа керек болуп турады.

Людмила Юрьевна айтханнга кёре, школда информация-коммуникация технологияла классны ачылыуу кёп жаны бла да хайырлыды. Устазланы дерслени жангыча эптир онглары боллукъду. Шёндю кюнден-кюннге информация кёпден-кёп бола баргъан кезиуде школчула юй ишлерине тынгылы хазырланыр амалланы да излерге керекдиле.

Бизни корр.

«Самолётну тауушун эшитсем, жюрегим кёкге тартады» 2 бет

Аны энчилиги - тюзню жазгъанындады 3 бет

Къаура сатхан къарт 3 бет

Суратчыны хаты 4 бет

Мында жугъутурла, доммайла, айыула эркин айланадыла 4 бет

СЕЙИРЛИК АДАМЛА БЛА ТЮБЕШИУЛЕ

«Самолётну тауушун эшитсем, жюрегим кёкге тартады»

Кёкню ариулугъу, аны жашырын теренлиги адам улуну не заманда да кесине тартханлай, аны акъылын къозгъаугъанлай турады. Бир тюрлю тыйгычы болмагъан чыпчыкъча, бийикге кётюрюлюп, хауаны женгиллигин сынаргъа сюйгенле аз тюйюлдюле.

Биз биогюн хапарын айтырыкъ жаш ол муратына толусунлай жетгенди дерчады. Лётчик-истребитель Биттирланы Адрахманны жашы Борис аскерде лейтенантдан башлап полковникни чынына дери ёсгенди.

Аны атасы-анасы юйюрлерин кёчгюнчюлюкню къыйын жылларында Къыргъызстанны Кант районуну Дмитриевка элинде къурагъандыла. Борис да анда туугъанды. Жашха жыл да толгъунчу, Биттирлары Ата журтха къайтадыла, Акъ-Сууда орналадыла.

Борис эслилиги, акъылы бла да тенглеринден айырмалы эди. Ол Акъ-Сууну орта школуну тарыхында алтын майдал алгъанладан биринчи болгъанды. Андан ары жашауууну не бла байламлы этейим, къаллай усталыкъ сайлайым деген сагъыш жашны акырда къайгъы этдиргемегенди. Нек дегенде ол сабийлигинден окъуна лётчик боллугъуна ишекли тюйюл эди. «Акъ-Сууну башы бла таула жанына самолётла ччуччу эдиле, - деп эсгереди Борис. - Биз, сабийле, тюбюнден алагъа къарап, кимибиз лётчик, кимибиз космонавт боллукъма деп, аллай умутла эггенбиз.

Бир 8-чи классда болур эди, биз «Ким къаллай усталыкъ сайлайды» деген темагъа сочинение жазабыз. Мен лётчик болургъа сюйгеними билдиреме. Устазыбыз сочиненияны класс аллында окъугъанда, бары да харх этип кюледи. Сиз алай эсегиз, мен сизге кёргюзтюрме деп, биютюнда къаты болама».

Школну бошаугъандан соргъа алтын майдал алгъаны себепли Борис окъугъра къайры сюйсе ары кирирге эркин эди. Атасына лётчик усталыкъны сайлагъанын айтханда, ол ыразы болмайды. Анга да къарамай, жаш документлерин военкоматха элтеди. Айал врачла ары саулугъу осал болгъанын ачыкъайдыла: окулист дальтоникге дейди, кардиолог жюреги тапсыз ишлегенин айтады. «Сюе эсенг, техника училищеге бар, лётчик болургъа уа жарарыкъ тюйюлсе, деп ашырадыла».

Алай бла ол Ростовну къырал университетини физика-математика факультетине кирирге хазырланады. Былайда бир затны айтыргъа тийишлиди: Борисни атасы Адрахман жашыны аскерге барлыгъын сюймей эди: «25 жылны сени къайры болса да жиберип, ананг бла мен къалай турлукъбуз», - деучю эди. Ол себепден, амалла табып, алгъадан окъуна аскер комиссариатха барып, Борис медицина тинтиуледен ётмезча врачла бла келишген эди. Алай жашыны мутхуз болгъанын кёрген атаны жюреги тёзмейди, ол хайлалыкъны юсюнден айтады.

Бир кюнню ичинде, медкомиссиядан жангыдан ётюп, Борис 1974 жылда Ставропольда хауада къоруулаучу аскерлеге лётчиклени бла штурманланы хазырлагъан бийик авиация училищеге киреди. «Бир алты айдан бизге учун башлагъан эдик. Биринчиден Чехословакияда чыгъарылгъан окъуу-тренировка самолётлада юйрене эдик, 3-чю - 4-чю курслада уа МИГледе учханбыз», - дейди ол.

Тёрт жылдан окъууну бошап, лётчик-истребитель болады. «Училищеден сора Туркменияда Небетак шахаргъа тюшеме, тёгерек къумла болгъанлыкъгъа, шахаргъа а ариу эди, - дейди Борис. - Мында мен Хасаниядан таулу жаш - Эбзеланы Мажир бла танышама. Ол да аскер лётчик эди. Биз бирге тёрт ай чакълы къуллукъ этгенбиз. Андан сора мени Горький областыха кёчореди-ле, ол а Туркменияда Краснаводск шахарда къалгъан эди. Ызы бла, мен билгенден, ол Германияда, Азербайджанда къуллукъ этип тургъанды. Жаннетли болсун, ёлгенди».

Аскерде аслам заманны жигитибиз Калинин областыда ётдюреди, биогюнлюкде ол Тверь областыды. Къуллукъ этерге лейтенант чында келген эсе, ызы бла тамата лётчик, звенону командири, эскадрильяны командирини орунбасары болады. Андан Москвагъа академиягъа билимин ёсдюрюрге барады, ара шахардан къайтхандан сора уа Борисни полкну командирини заместители этеди. Бу жылланы ичинде ол МИГ-25, СУ-15, МИГ-31 истребительледе учханды, 1-чи класслы лётчик болгъанды.

Мамыр жашауда летчик-истребитель неге керекди, ол не бла кюрешеди дегенле да болурла. Ол жыллагъа «гонка вооружений» деп айтадыла, къырала сауутларын кючлендириу бла къаты кюреше эдиле. «Биз Ата журтубузну къорууларгъа хазырланнганбыз. Мен учхан истребитель-перехватчик тюрлю-тюрлю электрон приборла бла жалчытыннганына кёре аламгъа чыкъгъан ракетагъа ушагъанды. Илмуда не жангылыкъ бар эсе да, ол авиацияда хайырланылады, самолётланы двигательлери, радиолокациясы, сауутлары да илму бла тенг тюрленедиле», - дейди Борис.

Быллай сейир машинаны жюрютгенде къауугъасыз да болмайды. Лётчикни саулугъуна, ол угъай, жанына окъуна къоркъуулу кезиуле тюбемей къалмайдыла. «Былайда бир ишни юсюнден айтырыкъ эдим. Биогючча эсимдеди, 1981 жылда 31 августда, мен ол кезиуде тамата лейтенант эдим, Маршанскде 9 жаш лейтенант кёкге чыгъабыз, сунмай тургъанлай кюнню халы бузулады. Биз учургъан СУ-15 самолётлада жауунда учаргъа аз жырда жарамайды: аны терезеси пленка бла жабылгъанча болуп, жукъ да кёрюнмей къалады. Жерге кьонгганда да, тормоз системасы ишаныуулу тюйюлдю.

Аны себепли бизге терк окъуна кьонаргъа буюрадыла. Истребитель кьонгганда уллу терклик бла келеди, сагъатха 350 километр тенгли бир, полосаны узунлугъу уа 2 километр бла жарымды. Ол терклики тормоз парашютну болушлугъу бла азайтадыла.

Мен биринчи кьонама. Ызымдан келген самолёт, жерге жеттеннле, ани парашюту юзюлюп, ол кеси аллына баргъанча болуп, трассадан тышына чыгъады. Аны ызындан келген 7 машина да тюз аллы боладыла. Аварийный командала бир бири ызындан кьонгган самолётланы тартып чыгарыгъа кючден жетишедиле. Аллах сакълагъан болур, тогъуз жащдан бирибизге да заран болмагъан эди. Насыбыма, андан сора мен аллай кьоркъуулу кезиулеге тюшмегенме.

Жаш кьаугъалы болумгъа тюшмегени, аны юйретгенле кючлю болгъанларыны, ол окъуугъа эсин бёлюп берилгенини къайрындан да болур. «Мен окъуугъа киргенимде, инструкторлрыбыз Сталинни заманында учуп айланнган лётчикле эдиле. Аланы аллай сынамлары болгъанды! Бизни кабинагъа олтуртуп, кёзлерибизни жабып, бу приборну, башхасын кёргюзт, ол кезиуде, бу кезиуде кьайсы приборну хайырланырыкъса деп, билимибизни автоматизмге дери жетдирген эдиле».

Былайда бизни жигитибизни миллетини атын аламны бийиклигине чыгъарыр амалы болгъанын да сагъынырыгъа тийишлиди. Аны Звёздный шахарыкъгъа космонавтланы хазырлагъан къауумгъа кирирге чакъыргъан эдиле. Анда медицина комиссияда Чабдарланы Роза деп болгъанды, манга аны юсю бла чыкъгъан эдиле, - деп эсгереди Борис. - Алай мен унамагъан эдим. Кесими къарыууму билип этгенме алай, космонавтланы саулукъларына сурам къаты болгъанды. Аладан ётмей, артдан лётчик да болмай къалыргъа кьоркъуу бар эди. Таулула айтханча, тау башында жугъутурдан эсе, къолда кьоян ахшыды. Алай этгениме бир кюн да сокъурамайма».

Биттир улу аскер авиацияда 25 жыл къуллукъ этгенди. Андан кьыйын 90-чы жыллада кетеди. Биогюнлюкде ол Мяй районну Ново-Ивановское элинде жашайды, Октябрьскийде школ-интернаты директоруду. «Сабийлеге лётчик болгъанымы юсюнден айтсам, ала сейир этип тынгылайдыла, ким биледи, аладан бирлери бу усталыкъны сайласлада уа», - дейди андан ары хапарын бардыра Борис. - Жюз кере учсанг да, кёкге бир чыкъгъанынг экинчиге ушамайды, къуру да жангы зат ачханча боласа. Телевиденияда тюрлю-тюрлю авиашоу кёргюзтселе, учун баргъан самолётну тауушун эшитсем, кёкге тансыкъ болгъанымы букъдуралмайма. Учарыгъым бек келеди, жюрегим кёкге тартады, ани ёмюрден ахыргъа сюйгенлей кьалдым. Булутланы башы бла стратосферада учханынгда, асыры ариудан, тамашагъа кьаласа. Сен жерден 20 километрден артыкъ бийикликде учуп кьнише кьараннг - булутла, ёрге кьарсанг а - жулдузла... Бу сейирликни айтып ангылаталлыкъ тюйюлсе.

Борисни юйюрюню юсюнден айтханда уа, ол юй бийчеси Курданланы Ражабны кьызы Жамиля бла эки кьыз бла бир жаш ёсдюредиле. Тамата кьызы Жаннет Тверьде ишлейди, бухгалтер билим алгъанды, жашы Руслан да анда аскер-алам къоруулауну академиясында окъуйду, ортанчы кьызы Света да экономистди. Борисни эки туудугъу барды.

ТИКАЛАНЫ Фатима.

Профессионалда

Къайсы заманда да окъуу-билим алгъан тынч болмагъанды. «Окъугъан ийне бла кёр кьазгъан кибикди» дегенлей, не кьыйын тийсе да, алгъан билими артда адамны жашау жолун жарытхан чыраГы болуп кьалады. Билимли адамны шартлары башхаладан тюрлюдюле. Аны халиси да ариу, жюреги да жумушакъ боладыла, адамгъа сый бергени, жашауГа терен кёзден кьарай билгени да башхады.

Аллай ашхы шартланы жюртюп, кесини билиминден да юлюш зте жашай келген адамларыбызны бириди Батчаланы Хажи-Кишини жашы Магомет. Аны бла ушакъ этген адам кёп жангы затха кёз ачады, юйренеди.

Ингилиз тилде экономикадан лекцияла окъуйду

Хажи-Киши бла аны юй бийчеси Шамакъ сегиз сабийни ёсдюргендиле. «Уллу кьазанда бишген эт чий кьалмаз» дегенлей, алагъа намысны, адепни ана сютю бла сингдиргендиле. Башха кьарачай юйдегилеча, сюргюнню ачы кьыйынлыгъын да сынап, Кавказгъа кьайтханлай, Кьумуш элде истауат кьурап, сегиз сабийге окъуу, билим алдыргъандыла.

Магомет юйюрде 7-чи сабийди. Элде орта школну тауусханлай, Совет аскерге борчун берирге кетеди. Андан кьайтханлай, 1977 жылда Москвада Патрис Лумумба атлы университетни экономика факультетини студенти болады. Окъуй тургъан заманда ол усталыкъ бла бирге тилманчла хазырлагъан факультетте да киреди. Эки дипломун да кьолуна алырГа мында айырма студентлени тилманчлыкъ усталыкъларын ёсдюрюрге тыш кьраллагъа ишлерге ашырыргъа башындан оноу этиледи. Алай бла Магомет окъугъан вуздан 1983 жылда Алжирге, Франциягъа, Грециягъа, Сириягъа, Индиягъа битеу да 6 адам кетедиле. Батча улу аланы ичинде эм жаш эди. Ол Индияны сайлайды.

Москваны уллу китапханаларындан чыкъмай окъуГан тюненеги студент экономика бла бирге ингилиз тилни толу билирге изленген муратына жетеди. Уста тилманчха санап, аны СССР-ни Индияда посольствосуну аппаратына иште аладыла. Ол анда экономика жаны бла кьуллукъчу-тилманч болуп ишлегенди. Башындан этилген оноугъа кёре, бир жылдан ызына, Союзгъа, кьайтырГа керек эди. Алай болса да, посольствону кьуллукъчулары, жаш адамны экономикада иги атламла этип тебирегенинден кёрюп, дипломатиядА магъаналы ишлеге уллу юлюш кьошхаын бек жаратып, Индияны жеринде асламыракъ заманнга тыягъа излейдиле. Алай закон къаты жыллада этилген оноуну бузаргъа жарамагъаны амалтын, аны он айны кечикдирип, ызына ашырадыла. Анда заманын Магомет, жашаууну эм жарыкъ кюнлеринча эсине тюшюре, бети жарыкъ болуп, ышаргъанын бузмай, былай хапар айтды:

- Бусагъатда кьоншунга кирип чыкъгъан чакълы бир заманнга бир кьауумла тыш кьыралГа жетип кьайтадыла. Ол заманлада тышында окъуГан тынч тюйюл эди. Алай дегеним, тилни толу билгенинги танытыр ючюн, белгили алимлени алларында экзамен берирге керек эди. «Юч» алгъан тыш кьыралны кьуру тюшюнде кёрюрге бола эди. Мен Бомбейде кёп сейир адамла бла танышхан эдим, артда ала бла шюёлкъкъ жюртюп да турдум. Белгили актёрлары Анил Капур, Харменда, Санни Диол, Шабана Азми, дагъыда талайы, неслери келип, мени бла танышхан эдиле. Бизни кьыралны адамлары-на, сау болсунла, сый берип сёлеше эдиле.

Индияны шахарларына экономикасын тинтирге эди жумушум. Аны себепли Бомбей, Кашмир, Агра, Дели, Патханкот, Барейли шахарлада, Пакистанны чеги болГан жерде айланнганма. Совет Союзну болушлугъу бла Индияны жеринде талай завод, АЭС ишленнгенди. Аланы барысына да барып, кёрюп, чыГъаргъан продукцияларын сюзюп, аланы кьыралны экономикасына кьошхан тюрлениулери бла байламлы тинтиу ишле бардыргъан эдик. Дагъыда кесини ариулугъу бла сау дуниягъа белгили жерде – Таджмахалда - талай кере болГъанма. Аны хапары ёмюрлеге кьаллыкъ тамашады, кеси да дуния архитектураны шедеврюди, терен сюймекликни кюзгюсюдю. Индияны юсюнден кьошырыгъым, жашагъан халкъы кьонакъ сюйген миллетди, бек жаратхан эдим адетлерин, жашауларын, шахарларын, табийГъатын.

Батча улу ызына, Москвагъа келгенинде, аспирантурагъа киреди. Кёп да турмай, халкъла аралы экономиканы бла дуния экономиканы юслеринден жазГъан илму ишин кьоруулап, экономика илмуланы кандидаты болады. Андан сора университетде ишлерге кьалады. Алай бла биринчи М.В. Ломоносов атлы кьырал университетде тинтиучю экономист болуп, артда уа кеси бошагъан университетте чакъырылып, анда ишлейди. Ол жыллада талай илму китап да жазГъанды.

1996 – 1997 жыллада АБШны Конгресси дунияны вузларыны араларында илму проектлени конкурсун бардырады. Анга Магомет кьошулуп, жангы кьурагъан экономика программасындан ишлерин кёргюзтгенинде, аны Конгресс кьабыл этгенди, уста экономистлени бирине санагъанды. Дагъыда, 2002 – 2003 жыллада бардырылГъан аллай конкурсха кьошулуп, Гран-при аллагъа ийгенди. Алай бла Батча улу АБШ-ны Миннесота, Миннеаполис, Небраска, Омаха шахарларында орналГан университетлеге сыйлы кьонакъ болГъанды, Американы алимлери бла бирге талай илму тинтиу ишле бардырГъанды, аланы сынамларындан кёп жангы затха да юйренеди. Омаха университетде финансла бла банк ишлени кафедрасында кесек заманны ишлегенди. Магометге ингилиз тилни уста билгени мында да жетишимге этерге уллу болушханды. Илмуну жолу кьыйын болса да, Батча улу Америкада ашырГъан 18 айыны юсюнден хапар айтса, ГъанДы, Американы алимлери бла бирге талай илму тинтиу ишле бардырГъанды, аланы сынамларындан кёп жангы затха да юйренеди. Омаха университетде финансла бла банк ишлени кафедрасында кесек заманны ишлегенди. Магометге ингилиз тилни уста билгени мында да жетишимге этерге уллу болушханды. Илмуну жолу кьыйын болса да, Батча улу Америкада ашырГъан 18 айыны юсюнден хапар айтса,

- Мен кесими сынамымдан жыйГъан илму ишлеримден энтта катап чыГъара турама да, анда талай кьыралны экономикасыны, политикасыны, банк системасыны юслеринден тенглешдириу анализ этип жазГъанма. Биогюнлюкде кьыралыбызда жангы экономика программала кьурарГъа, тыш кьыраллада сыналГъан системаланы бизде да хайырланырГъа онГ барды, - дейди ол.

Магомет биогюнлюкде Карачаевскеде кьырал университетде жангы экономика бла управление факультетде студентлеге ингилиз тилде экономикадан лекция береди. Аны жазГъан илму китапларыны бир кьауумун АБШны Ассамблеясында табарГъа боллукъду. Андан тышында студентлеге деп 7 окъуу пособие, 30-дан аслам илму статья жазГъанды. Ала бла биогюнлюкде республиканы вузларында устазла, студентле да хайырланГъанлай турадыла.

- Америкада университетде алГъан билимни бизни студентлеге берирге, ала тамбласында кьайсы кьыралда да иш табалырча, уста экономистле болурча этерге деген нюзюр бла ачарГъа излей эдим бу факультетни. Бек кьыйын эди кьаГъытланы жарашдырГъан, чапхан, жортхан. Алай болса да, энди АБШ-ны университетини 3-чю курсунда окъулГъан лекцияланы, бир башхасы болмай, мында береме. Биогюнгю жаш адамланы тамбласы иги болур ючюн, ала жашауда тийишли жер табар ючюн, мен ангылаГъандан, керти билим алырГъа керекдиле. Он заманны излемиди. Тыш кьраллада игиди, жашау тынчды, алай а кесибизни журтубузда ёсдюрюрге керекди алимлени, - дейди Магомет.

Батчаланы Магомет бусагъатда университетде «Налоги и налогообложение», «Деньги. Кредит. Банки.», «Финансы организаций», экономиканы дагъыда талай бёлюмюнде ингилиз тилни окъута, лекцияла береди. Кеси айтхандан, тюрлю-тюрлю усталыкъларГа ийгертген вузларыбыз республикабызда эркин болГъанлыкъГъа, бу тукъумлу илму дерслени ингилиз тилде юйретген вуз ЮФО-да жокъду. Кеси жарыкъ адам болГъаны себепли студентле аны бек сюедиле профессорча да, тенгча да, атача да сыйын биймкде тутадыла.

БОКАЙЛАНЫ Фатима.

Концерт

Ингушетияны сыйлы артисти, «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамбльни солисти Мусукаланы Руслан профессионал сахнада жырлагъанлы 15 жыл толГъанды. Гёюрге кюн Профсоюзланы культура юйюнде аны «ТууГъан элим» деген ат бла биринчи энчи концерти болГъанды. Тенор ауазлы жашны жырлагъанын эшитирге уа ары залГа сыйынып болмагъан бир халкъ келген эди. Ол а миллети аны бек сюйгенини белгисиди.

Жыр байрамны уа «Балкария» кесини ариу тепсеулериндеи бири бла ачханды. Жарыкъ ингирни бардырыргъа уа Руслангна уллу сахнагъа биринчи атламларын этерге болушханладан бири - Этчеланы МузафарГъа тюшгенди. Бек алГъа ол Мусука улуну чыГъармачылыкъ жолуну юсюнден кьысха билдириу этгенди. Жаш 1995 жылда «Урал-Моно» жыр фестивальны лауреаты болГъдан бери уа «Балкария» ансамбльни солистиди.

Биринчи энчи концертин Руслан «ТууГъан элим» деген жыр бла ачханды. Ызы бла ол орус тилде жаздырГъан жырларын айтханды. Аланы араларында Омар Хаямны тизгинлерине Мухтар Хардаев жазГъан «Школяр» деген терен мазГъаналы жырны энчи белгилерчады. Ол аны халине аламат тап ушаГъанды. «Таулу той», «Кавказ», «Ай» деген жангы жырларындан сора аны адамла сахнадан кьыызы кьарсла эм поллле бла ашырГъандыла.

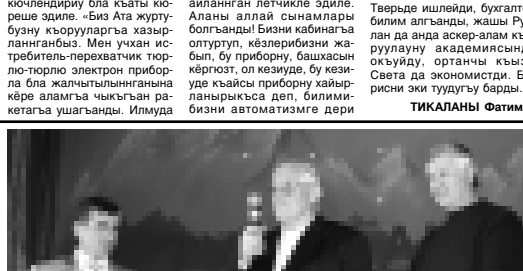

Мусукаланы Борис алГъыш айтады.

Тенгини байрамына КъМР-ни эм КъЧР-ни сыйлы артисти Газаланы Алим да келгенди. «Марьям» халкъ жырны ол Гитчеликден да бирге ёсгенбиз. Аньча, огьурлу адамГъа мен жашауумда алыкъын тюбемегенме. АлГъа барГъанлай турсун хар иши да! -дегенди Газа ули. Ызы бла Алим «Зовут меня в Балкарию» деген жырын айтханды.

Руслан «Азамат-Герий» деген халкъ жырны айтырГъа чыкъГъанында, адамла анга кьыызы кьарсла бла тюбегендиле. ДагъыДа ол Кьулийланы Хажимусаны«Сюймеклик» деген жырын абадан, жаш тёлюню да тынгылатып айтханды.

Эки сагъатха жууукъ барГъан жыр байрамГъа уа Мусука улуну эллилери, тукъумундан адамла да келгендиле. Нальчик шахар советни депутаты Моллаланы Алим эм Хасания элни Культура юйюню директору Геллланы Рустам Русланны эл администрацияны атындан сыйлы грамота бла саугъалагъандыла эм элилерини атларындан микроволновый печьни саугъа этгендиле.

Мусукаланы тукъумну атындан Мусукаланы Борис бла Тахир чыкъГъандыла сахнаГъа. Ала аны бла ёхтемленгенлерин эм ол мындан ары да этген муратларына жетерин сюйгенлерин билдиргендиле.

Жырчыны биринчи концерти бла РФ-ни сыйлы артисти Бапыналаны Зариф да алГъышлагъанды. Фахмусу таркъаймак, миллетин къуандырГъанлай жашарын тежегенди.

Зариф Этчеланы Музафарха да ыспас этгенди.«Руслан ча, хунерли жашлагъа сахнаГъа жол бергенинг ючюн саУ бол»,- дегенди.

Концертни ахырында Руслан, чыГъармачылыГъына тийишли баГъа берип, концертине келген жамауатха жюрегинден ыспас этгенди.

- Сау болуГъуз! Бери келгенден уллу къыйынлыкъ жашауГъуздА болмасын. Мен мындан арысында да, сизни къуандыра, ишлерге муратлыма. Бу концертни къурарГъа болушхан жашлагъа да жюрегимден ыспас этеме, - дегенди Мусука улу.

ТАППАСХАНЛАНЫ Аминат.

Суратланы **ТОЛГЪУРЛАНЫ Камал** алГъанды.

Къараучуланы ахшы умутлары толгъандыла

анды. Андан сора кёп жылланы телерадио компаниясы хорунда айтхылыкъ Омардан бла Алтуулану Зойдан жыр айтырГъа юйреннгенди. 2001 жыл-

Конкурс

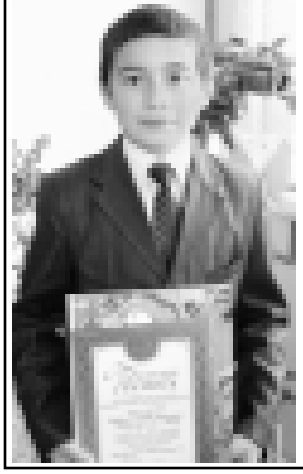

Фауналы устасы

АлГъаракъда Чегем районну билим бериу управлениясыны мекямында районда школланы башланнган классларында окъуГан сабийлени араларында «Жаш тинтиучю» деген конкурс бардырылГъанды. Анда сабийле кеслерини проектлерин къоруулагъандыла.

Он жыллары толмагъан окъуучуланы араларында биринчи жерни Яникой элни орта школуну 4-чю классында окъуГан Байсолтанланы Солтан алГъанды. Ол Чегем районну агъачларында жашагъан жаныуарланы суратларын жыйыщдырып, хар бири къалайда тюбегенин, аланы малкъар, орус эм ингилиз тилде атларын айтханды. Солтанны конкурсха Яникойну школунда ингилиз тилден окъутхан Байсолтанланы Лариса Ахматовна хазырлагъанды.

ЭЛЕККУЛАНЫ Хасан.

МАЛКЪАР ХАЛКЪ ЗОР БЛА ТУУГЪАН ЖЕРИНДЕН КЁЧЮРЮЛГЕНЛИ 65-ЖЫЛЛЫГЫНА

Къаура сатхан къарт

1946 жыл. Сюргюнню экинчи кыышы. Дырынча кыырылып баргъан кезиуюбюз тохташыракъ болду, алай энди бир-бир сау къалгъан тирилени тели ауруу (тиф) ала эди. Анамы анасы - ыннабыз, эки гитче эгешчигибизни басдырып, биз Сю областалы Къара-Суу район арагъа кёндюк. Дуниялы тарыкъдыргъан комендантыбыз Павел Луханин къалай эсе да бизге жумушакълыкъ этди. Абабызгъа намыс этипми огъесе ани фронтда жоюлгъан эки офицер къарындашлары ючюнмю, алай, биз башха жерге кёчебиз дегенибизде, аз да чырмамады.

Атабыз элни аягъында, тюз темир жолну жанында, бир тупракъбаш гытычыкъ алды, аны да жерчиги тапдан. Арбазыбызны экиге бёлюп суу келе эди да, сугъарылгъан болумда уа аны магъанасы бек уллу эди. Ол кезиуде анабыз бла алтыжыллыкъ къарындашчыгъымдан къалгъанла барыбыз да ишлей эдик. Карточкалагъа ётмек алып, ийнек сауып, нартюх ёсдюрюп - ач тюйюл эдик.

Кёчгюнчюлюкде тургъанна андан сора не керекди? Эгечлерим а, кюндюз къыралгъа ишлеп алгъан ахчадан сора да, кече ортагъа дери жюн иш бла кюрешип, иги хайыр тюшюре эдиле. Инсан тенглигибиз сыйырылып, бетибизге халкны душманы деген тамгъа салынып ол кыйнай эди ансы, къош къолайбыз тюзелип, жашауубузну жангы турмушха келишдире кетген эдик.

Мамукъ бахча биз тургъан орамны чегине жетип, аны къарасы уа былайда жашагъанлагъа уллу себеп бере эди. Ингир сайын къаурану сатхана бары да бирден: «Отун аллыкъ бармыды?» - деп, кычыкъыл айланып эдиле.

Аладан айырылып, биреулен а тауча, кеси тилинде, тюз да Бызынгыдача неда Булунгдача: «Отун аллыкъ бармыды?» - degенден сора да, анга: «Отун аллыкъ жокъмуду?» - degен сёзню да къоша эди. Ярабий, быллай сейир сёзлени айтхан таулу кимди деп, атам бир ингирде аны табып, юйге келтирди.

Бюгюн-бюгече да сокъурана от къартны атынтукъумун жазмай, эсимде къалдырмай нек къойгъан болур эдим degен. Эшта, ол кезиуде анга 80 жыл болгъан болур эди. Айтыуна кёре, кёчюрюлген заманда ол тауда, къошда болгъанды. Аныча малчыла, юйюрлеринден айырылып, башха жерлеге тюшген эдиле. Бу да, не тил биллмей, не къолунда абериси болмай, жаппа-жангыз жаланлай, башха жерге тюшюп, бир кишиге да керек болмай къалгъан харилленде бири эди. Юсюнде сау жеринден зсе тешиги кёп тоны, аллай эски бёркю, жырткыкъ ышымлары, бармакълары тышына къарагъан чабырлары...

Юйге киргенден сора, эшик къатындан саламлашып, зыкъылларындан уяла, ёрге ётергъе унамай, алайда кёп турду. Билегинден тартып, атам аны от аллында гитче шинтикчикге олтуртду. Аш аллына келгенден сора уа, аякъны сол къолуну аязында тутуп, шорпаны ашыкъмай, тауушсуз уртлап, гыржыннны къапхандан сора алайчыгъын, бурхусу тюшмесин деп, онг къолуну баш бармагъы бла басып, алай ашады. Гыржынны бу халда жашагъанла аны сыйын багъалай билгенле болуучу эдиле.

Анабыз шорпадан энтта да къуйийм degенинде, сёзюн лакъыдрагъа ушатып:

- Къой, маржа, аманнга юйренип къалырма да, - деп унамады.

Ашыра туруп, атамы келе тур degенине хо, келирме деди, алай къайтмады. Аны къой, отунчугъун былайда сатмай, къайры зсе да кетип, тас болду. Келир, къайтыр деп, анам жууп, жамап, анга бир къаум зат къурады. Ол санда мамукъ бла сырылгъан габара, аллай кёнчек, жюн кёлек да. Атам а алыкъа игилей тургъан, жыртылмагъан табырларын бла ышымларын хазырлады. Келир зсе уа, къайтыргъа да болур, ауазын эшитирмеми деп, атам сууукъ ингирледе эшикге чыгъып кёп кере тынгылагъанды.

Аллай ол келмеди, кёрюнмеди. Бир-бирледе, ушхуууур ашагъра олтургъанда, атам бла анам:

- Сен эслемедингe, айтмадынг, кысмадынг, энди уа ол харип не болду? Къайдады? - деп, бир бирлерине тырман этер эдил. Алай зте, сагъына, жарсый турадыла да, тюнгюлюп, къартны унута тебирегенибизде, бир кюн мен, ишден келе, анга тюбеп къалдым.

Алайды, кертиди: сюргюн degенде элгенлерибизни асламысы анда ёлгенлиде. Садакъа тилеген адамыбызны кёрмегенбиз degенле да тюз айтадыла. Андан бери кёп заман озгъанды, алай анда ёле тургъан къартларыбыз, сабийлерибиз садакъа нек тилемей эдиле degен соруну башы бла атлап кетген болмаса, аны фугу-чыны бла ачыкълап, жангы тёлюге ол шартны ангыламайбыз.

Бу мен кёрген къарт садакъа тилейме десе, этме алай degре кимни тили айланырыкъ эди? Анга айып, бедиш да этерге ким базыналлыкъ эди? Ол а, я Аллах, сен кеч, мындан онгсуз, мындан насыпсыз мискин дуниядa болмаз degча, алай къолайсыз эди. Не къатыжюрек да эрир эди анга. Ай юйюнге, бодуркъуну окъуна табыракъ къурачу эдик эски-бусхуладан!

Не замандан бери кёыппы кёрмеген, жуулмагъан чакъмакъ сакъалы, хымин басхан кёзлери, сагеплери къалгъан тоны, аякълары машок быстыр бла байланып, жютю тобукълары ачыкъ, сыртында уа ол янгсыы къаура жюгю. Тут да -жаны чыкъмагъан сюек!

Дагъыда, ол хали бла, аллай амалсызлыкъгъа жеттенликге, кел бизге, атам сени излеп айланады degенимден сора да, къаллай бир тилетди кесин. Санга айтыр сёзю барды degенимден сора унады.

Арбазыбызда мюлк адырда салырча, къонакъ келсе, былайда жатдырырча бир гитче юйчюк бар эди. Ичинде темир печи, ундуругъу, тёшеги, жестыгъы. Къарт ауузланып бошагъынчы, мен аны от этип жылытдым, жууунурча суу къурадым. Атам а, машинкасы бар эди да, къартны сакъалын-башын кыырыды. Багъыр тазгъа чёкдюрюп, къумгъан бла жанга суу къуйдуруп, тынгылы жуундурду. Эски-бусхуладан эшикге, къаргъа атып, башха, табыракъ быстырла берди.

Билмейме, не хапар айтхан эселе да (мен кетген заман), кече ортагъа дери олтургъан эдиле. Эртгеликде эшикге чыкъгъанымда, атам, чыхырдап, чартлап жаннган отну темир сенек бла къозгъай, къартны тонундан къаллан зыккыл журуналрын кюйдюре тура эди.

Сау ёмюрча, мындан алгъа кёргеними, мен таныгъанам, билмеген таулу къартны хапарын нек айтдым? Аны жууабын хар адам кесини ичинде излегге керек болур дейме. Шёндю, миллетни кыылыгъынсырын унутуп, аны ырысыгъа бла кьулукъылагъа сатып, мен малкъарлыма деп айланнганла бардыла.

Мени акъылыма кёре, ёсе тургъан жангы тёлюден не келликди ансы, миллетибизни бети болуучула, атлары белгисиз къалгъан ёхтем таулу малчыла, къара ишчиле харам зорлукъгъа биогюлмей, садакъалыкъ бедишликден эсе ёлюмню сайлап, бизге, алыкъа саулагъа, юлгю кёрпюзтюл кеттгенди ле бу дуниядан.

�ЗОКАЛАНЫ Зейтун.

«Россейге сыйыбызны тюшюрмей къошулгъанбыз...»

Ахыры. Аллы 1-чи бетдеди.

Республикада социальный-экономика болум алай къайлы болмагъанын ачыкъ айта, президент: «Биз барыбыз да бирикмесек, ишни айгъа бардыраллыкъ тюйюлбюз. Кюрешсек, жашауну иги этерге къолубуздан келликди - мадарла табарыкъбыз. Мен сизге ийнанама, сиз да манга ийнаныргъаз» - дегенди.

Алийланы Исмайыл кесини магъаналы докладында Хасаука урушда къарачайлыланы этген жигитликлерине генерал Эмманюэльден башлап, белгили орус алимлеге дери уллу багъа бергенлерине шагъатлыкъ этген шартла келтиргенди. Сёз ючюн, Эммануэль кесини тамата аскер башчысы Петрусевичге жазгъан къагъытында Хасаука урушну Фермопил ауушда болгъан уруш бла тенглешдиргенди. Леонид патчах бла аны 300 спартанчысы алгъа уруп келген уллу фарс, къажар аскерни аллын тыйып тургъандыла. Жау аскерлеге бой бермей, журтларын сакълай, барысы да алайда жан бергендиле. Бизде тюгел аллай болмаса да, Къарачайны аслакъача жашлары, жигитлик кёргюзюп, журтларны сыйын, миллетлерини азатлыкъларын къоруулагъанды-ла. «Хасауканы», «Умарны» жырлары да анга шагъатлыкъ этедиле.

1848 жылда уллу орус жазыучу, акъылман Лев Николаевич Толстой: «Карачай - нейтральный народ, живущий у подошвы Эльбруса, отличается своей верностью, красотой и храбростью», - деп жазгъанды. «Карачаевцы добры и приветливы, готовы делиться с другими всем, что есть. Карачаевцы после своего поражения русскими войсками 20 октября 1828 года, изъявили полную покорность русским и во всё последующее время были вполне верны к данной присяге», - деп, жазгъанды белгили алим В. Сысоев. Башха автор М. Венюков: «Карачаевцы живут зажиточнее других почти всех горских племён и поэтому дорожат миром, который дарован нашим правительством», - деп чертеди. 1904 жылда «Русская мысль» журнал: «Карачаевцы - мирный народ, поэтому кинжал у них служит не средством нападения, а украшением костюма», - деп жазады.

Къарачайны бла Россейни арасында келишимге къол салынгъандан сора орус миллетни алчы адамлары - врачла, устазла, инженерле, бери келип, миллетибизге жан аурууун, кёлтюрюч болуп, кёп жерде жарагъандыла. Аланы арасында Григорий Петрусевич энчи орунну алады. Ол пристав болуп келгенден сора къыысха заманны ичинде къарачай тилге юйренненди, миллетибизни адетлерин иги билгенди. Миллетни арасында адетин, намысын да сакълагъанды. Къарачай тукъумланы барысын да тарыхында къалырча жазып кеттген да олду.

Кавказда жарым патчахха дери барып, къарачайлылагъа жер бердирирча этгенди. Миллетни жарыкъ къайгъыра билгенди. Аны Къарачайны жеринде кёп айланнган къылыгъы болгъанды. Кече къошлада къала, малчылагъа тюбей, ала бла ушакъ эте, урунган миллетни жашауун иги ангыларгъа кюрешгенди ол. Петрусевични кючю бла 60-чы - 80-чи жылланы аягъында бурунгу къарачай эллеге - Къартджуртха, Учкуланнга, Хурзукгъа, Дууутха, Джазлыкъгъа, жангы элле - Ташкёпюр, Теберди, Сыныты, Мара, Джёгетей - къошулгъандыла. Ала барысы да эски къарачай къош орунлада къуралгъандыла.

Халкъны билим алыргъа тырмашханын эслеп, орус тилде окъутхан школланы ачаргъа мадар къургъанды. Ол угъай эсенг, Голаланы тийреде кеси къолу бла Къарачайда биринчи орус печьни ишлегенди. Петрусевични къайгъырыуу бла Учкуланда школ, интернат эмда больница ишленгенди, биринчи аптека ачылгъанды. Ол таулуланы адетлерин, жашауларын тинтип, статьяларын илму кыыталда басмалагъанды.

1880 жылда генерал-майор Петрусевични Туркменистанда аскер бёлюм тамата этедиле. 1881 жылда ол сермешулени биринде ёледи. Къарачайлыла, тёрге жыйылып, оноулашып, милует бары къачын бийикде тутхан адамны ёлюгюн, Туркестандан алып келип, Балталпашнск станцияда уллу сый берип асырайдыла.

Къарачай миллет ёмюрден асламны Россейни огъурлу, махтаулу уланына ыразылыгъын билдиргенлей тургъанды. Аллай адамланы ючю бла къарачайлыла къайсы бир жумушха да тири къошулгъандыла. 1879 жылда аны юсюнден Н.Г. Петрусевични орнуна келген Г. Петров былай жазады: «Со дня покорения карачаевцы отличались преданностью и в тревожное время не возбуждали к себе таких опасений, как другие племена, умевшие искусно маскироваться, а при удобном случае, как говориться, показывать волчьи зубы. Все установленные русские порядки карачаевцы охотно принимали и с необычной искренностью привязывались к новым русским властям, в которых, по счастливому стечению обстоятельств, видели не только представителей власти и охранителей правительственных интересов, но и добрых руководителей в их частной жизни».

Къууанч жыйылыуда сёлешгенле – черкес халкъны культура автономиясны тамагъасы Охтов Александр, абаза жамауат обществону члени Татаршао Рем, Къырал Думаны депутаты Гальченко Валерий, Къарачай-Черкесни бла Ставропольну Муслийманларыле, творчество коллективлени концертлери, дагъыда башха тюрлю ишле болуп ёттенгиле.

Ол ишле, айтханыбызча, декабрны 6-да уллу байрам бла тамамландыла. Жыйылыуугъа дери да, андан сора да адамла драма театры фойесинде Хасаука урушха, Къарачай бла Россейни араларында мамыр келишимге атылгъан кёрмючюк къуралгъан эдиле. Къарачайны белгили суратчыларыны кёрмючлеринде халкъны тарых жолун, ниет жашауун кёргюзтген суратла бла шагъыерей болдула адамла.

Бютюнда бек КъЧР-ни миллет музейини экспонатлары – Хасауканы кезиуюнден аскер саууутла (ушкокла, тапанчала, уллу бичакъла, къамала), ат керекле, кийимле, юй-турмуш затла болгъан кёрмючде адамла кёп эдиле.

Театры къатында уа районланы ючюлери бла къарачай арбаз къуралгъан эди да, анда Къарачайны бурунгу бла бюгюннгю жашауу тюбешгенча хал бар эди. Алайда Президентибиз, къолуна алгъыш аякъны алып, Къарачай-Черкесге, Россейге, шёхлукъгъа, бирикмеклике махтау сала, битеу халкълагъа монг жашау, ырахатлыкъ, насып тежеди.

- Къарачай-Черкес саулай Россейге къыйын болумгъа тюртюлгенди – дуниялы титиреттен финанс кризисни къанаты бизге да тиеди. Алай болса да, аны бизге зараны жетерик тюйюлдю, барыбыз да сагъышыбызны, ючюкбюзню республикаларыны, аны халкъларын жашнатыугъа бурсакъ. 180 жыл мындан алгъа халкъыбызны жашауун тюрлендирген ата-бабаларыбызгъа минг бюсюреу! Бу байрам сизни халкъларгъа шёхлукъда, бир бирин ангыламакъылыкъда жашаргъа къуллукъ этсин, - деди ол.

Тёнгертге юйню арбазында тойюон, аш-суу, халкъ оюнла, спорт эришуле къуралгъан эдиле. Республиканы артистлери да жерлешлерине уллу концерт къурап, къууанч ингирге дери барды.

Жангы байрамыбыз бла жангы насып, жангы хорламла келсинле халкъыбызгъа!

КАКУШЛАНЫ Хусей, ЖАЗАЛАНЫ Балуа.

Шуёхлукъ

Къайсын бла Сарьян

Февраль айда закий Къайсынны айтхылыкъ суратчы шуёхуна Мартирос Сарьяннга 129 жыл болгъан эди. Ол Дондагъы Ростовда туугъанды.

Бу шахарны тёртжылдыкъ училишесинде окъуй, аны къуршалагъан табийгъатны, белгили жерлерин, кеси иги таныгъан адамланы суратларын ишлерге, аланы ич дунияларын ачыкъларгъа ёч болгъанды. Жашчыкъны уста-злары, шахарда жашагъан суратчыла да М.С. Сарьянны ючнерлигин чертип айтхандыла.

Окъуугу бошагъандан сора 16-жыллыкъ Сарьян Москвагъа атланады. Ол алты жылны ичинде Россейни ара шахарында суратчы, скульптура ишлеуню жашырынлыкъларына юйренгенди, табийгъат анга берген фахмусун андан ары ёсдюргенди. Мартиросну битеу дуниягъа атлары айтылгъан орус суратчыла А.Коргин, В. Бакшеев, Л. Пастернак, А.Архипов эм башхала окъутхандыла. Бир ауукъ заманны А.Степановну, А.Васнецовну мастерскойларына жюрюп, аладан да кёп затха юйренгенди.

Айхай да, анга Москваны атларын дуниягъа айтылгъан художниклери, скульпторлары бек болушхандыла, жашауда, искусствода да энчи кёз къарамын, ызын сайларгъа уллу себеплик этгендиле. Мартирос Сергеевични чынтты суратчылыкъгъа жолу В.Серовну, К.Коровинни мастерскойларындан башлангъанды. Нек дегенде фахмулу жашны 1903-1904 жыллада ала окъутхандыла.

Усталыгъын таймай, эринмей ёсдюрюрге, суратлау искусствону бийикликлерине жетергe итинннген адам алгъан билими бла чекленип къалмайды. Эрмен халкъны закий жашы да аллайладан болгъанды. Ол жыйырманчы ёмюрню башында жолоучулукъгъа атланнганды. Египетде, Иранда, Турцияда ол эки жыл чакълы айланнганды, кёп зат кёргенди, суратла ишлегенди. Айтылгъан къыралладан келтирген «Бичен жюкленнген къадырла», «Константинополь», «Орам», «Кюн ортасы», «Финикле ёсген терек» деген ишлери XX-чы ёмюрню суратлау искусствосунда кеслерини тийишли жерлерин тапхандыла.

Мартирос Сарьян. Автопортрет. 1942 ж. Арменияны миллет галереясы.

Айтхылыкъ художникни уа Армения бла байламлыгъы уа революциядан сора башланнганды. Алай бла аны баш темасына эрмен халкъны жашауу, республиканы табийгъаты саналадыла. Анга Сарьянны 20-чы жыллада ишлеген «Таула», «Арагац жаз алада», «Армения» degен чыгъармалары, халкъны А. Восканян, Е. Чаренц кибик белгили адамларыны суратлары шагъатдыла.

Мартирос Сергеевич Сарьян 40-чы жыллаган башлап жашауну ахыр кюнлерине дери битеу фахмусун, усталыгъын табийгъатны ариулугъун, адамланы къуршалагъан къудуретни суратларгъа жоралагъанды. Ол жыллада аны бек сюйген, энчи кёрген темасы тауланы суратлау эди. Айхай да, сыртлада ёсген шаптал тереклени, гюллени чакъгъанларын, аланы тюрсюнлерин кёргюзтюу жаланда кесини энчи ызы, фахмусу болгъан художникни кьолундан келлик эди.

Белгили уста дунияны кёп ахшы адамлары бла байламлыкъ, шуёхлукъ жюрютгенди. Аланы араларында бек жуууукъ адамына уа Къулийланы Къайсынны санагъанды. Ол Москвада чыкъгъан «Терек да алай ёседи» degен китабында Мартирос Сарьянны юсюнден болмагъанча аламат очерк басмалагъанды.

Уллу поэтибиз, художникни фахмусуна багъа бере, аны чыгъармаларына кесича анализ этеи: «Мени Москвада декабрьни къарлы кюнлеринден бирлеринде Мартирос Сарьян бла Анна Андреевна Ахматова таныш-дыргъан эди. Ол заманда мен - жаш адам, художникни да хайт degен заманы эди. Артда мен Ереванда аны юйюнде бола тургъанма. Айхай да, айтхылыкъ устаны мени бла шуёхлукъ жюрютгенине бек къууана эдим. Мен андан эки къагъыт алгъан эдим.

Аладан бирлери, асламында, мени «Жаралы таш» degен китабымы, экинчиси уа ол китапны юсюнден «Литературная Россия» газетде басмаланнган статьяны юслеринден эдиле. Ол заманда Мартирос Сергеевич китабымы жаратханын, аны жюргине жол тапханын ангыладым. Не букъдурлугъу барды, мен къууанннган эдим - сени ишинге сюйген художнигинг ыразы болгъаны уллу ишди...» - деп жазады.

Дуния искусствону, культураны эки да фахмулу келечилерини-Мартирос Сарьянны бла Къайсынны Къайсынны - шёхлукълары алай башланнганды. Артда Къайсын Ереванда, суратчыланы юйюнде бир ненча кере болуп, аны чыгъармалары бла шагъырейленнгенди.

Уллу суратчы 1972 жылда 92-жыллыгъында ёлгенди. Анга СССР-ни халкъ художниги, СССР-ни Художестволаны академиясыны керти члени, Социалист Урунууну Жигити degен атла аталгъанды. Ол Ленинчи, Къырал саугъалагъа да тийишли болгъанды, СССР-ни Баш Советине депутатха бир ненча кере айырылгъанды, къыралны кёп орденлерине, майдалларына ие да болгъанды. Бюгюнледе М.С. Сарьян ишлеген суратла дунияны кёп миллет музейлеринде кёргюзтюледиле.

ЖАНИКАЛАНЫ Мажит.

Презентация

Аны энчилиги – тюзню жазгъанындады

Мындан алда Байрамукъланы Халимат атлы республикалы къырал библиотекада тарыхыбызны тинтген фахмулу алим Кипкеланы Зареманы басмадан жангы чыкъгъан «Северный Кавказ в составе Российской империи: народы, миграции, территории» деген китабыны презентациясы болгъанды. Анга тарых илмуланы доктору Кипкеланы Зареманы (Готчаланы Борисни къызы) ишине уллу багъа берген окъуучулары, тарыхчыла, алимле эмда КъЧР-ни Правительствосуну Председатели Кайшев Владимир, республиканы Халкъ Жыйылыуну депутатлары, дагъыда башха жууаплы къуллукъчула келген эдиле. Ала бары да алимни бу ишини магъанасы уллу болгъанын чертгендиле. Китапны тарыхны не жаны бла да тинтип жазгъаны бла миллетни аллында алим борчун толтургъанын айтхандыла.

Тарых илмуланы кандидаты Хатуулану Рашид, Кипкеланы Зарема кесини китабында Кавказны миллетлерини XVIII, XIX ёмюрледе болгъан ишлерини игисин, аманын да толу ачыкълагъанын, къыралыбызны эмда Тюркню архив документлерине таяна жазгъанын айтып, бек асылуу доклад этгенди. Миллетни унутулуп, жашырылып тургъан шартларын ачыкълагъанын чертгенди.

- Бюгюн Къарачай-Черкесни миллетлерини энчи кюнюдю, - дегенди аныызындан сёлешген профессор Шаманланы Ибрагим, - авторну да эм жарыкъ, республикабызны этнография илмусуну уа эм сыйлы кюнюдю. Нек десенг, миллетлени тарыхлары толу жазылгъан китап басмадан чыкъгъанды. Анда ачыкъланнган затланы юслеринден айтыр ючюн алимле узакъ жолну къоратхандыла. Сау болсун, Зареманы кючю бла биз аны кёзюбюз бла кёрдюк.

КъЧР-ни Правительствосуну Председатели Кайшев Владимир да алимге кёп махтау салып сёлешди. Ол тау миллетлени фахмулуукъларын да чертди. Аны алайлыгъын Москвада, республикадан тышында, башха жерледе жашагъан кезиуюнде толу ангылагъанын айтды. Искусствода, илмуда да, къуллукъчуланы араларында Шимал Кавказдан келечиле энчи жерни аладыла. Бизни хар бирибиз тарыхыбызны не къадар терен билсек, биз ол къадар бийик даражалы боллукъбуз. Ашхы къарт болгъан жерде ахшы тёлю да болмай къалмайды, жаш тёлюбюз тарыхыбызны не къадар терен билсе, бюгюн кюнюбюзге аллай сый берликди», - деп, илмуну айнытыр жанындан кюреширгин да билдирди ол.

Алимлени кёбюсюню, жазылып къалгъан ачыкъ алдауукъланы бир китапдан бир китапха кёчюрюп, «илму ишле» къурашдырып баргъанлары хакъды. Зарема уа, китапланы, документлени, литератураны терен тинтип, тюзюн-кертисин жазады. Аны энчилиги да ма ол затдады.

Китапда Россей империя бла Кавказ миллетлени тарыхларында болгъан затла толу ачыкъланыпдыла. Къарачай Россейге къалай къошулгъаныны юсюнден да керти хапар жазылыпды. Китапда къарачай-малкъар миллетден башха халкъланы историяларына да алай демеклик аланы жерлери бла миграцияларыны тарыхларына да тюз тинтилип жазылгъандыла.

Россей империяны къурамына кирген кезиуде ол миллетле бирер чурум бла жашагъан жерлерин алышдыргъандыла. Жангыз Кавказ къазауатны аягъында Россейни властьлары аланы бусагъатда жашагъан жерлерине келтирип орнатхандыла. Китапда чертилген, архив документле бла бегитилген шартла кёпленни сейирсиндирликдиле.

АМАЙЛАНЫ Сабина.

Фахмулукъ

Суратчыны хаты

Фахмулу усталаны ишлери, атлары битеу дуниягъа белгилли боладыла, аланы иннетлери, фахму жилтинлери сохталарыны ишлеринде жангы жашау табадыла. Белгили скульптор, искусствовузуну ёсюмюне ёлчемсиз юлюш къошхан Къобанланы Иссаны жашы Марометни адамлыгъы, огъурлу тюрсюню, фахмусу унутулмазлыгъына республикалы музейде бардырылгъан кёрмюч шагъатлыкъ этеди.

Аны жашауу 48 жылында юзюлгенди. Алай ишлери республикабысны культура хазнасына сезилирча уллу юлюш къошхандыла. Скульптору ташда, агъачда, мермерде, сослан ташда этилген чыгъармалары ариулукълары бла, энчиликлери бла, жашау кючлери бла сейирсиндиреди къараучуланы.

Къобанланы Магомет 1943 жылда майны 5-де Гитче Къарачай районну Джагъа элинде туугъанды. Миллети бла бирге Къыргъызстанда кёчгюнчюлюкню сынагъанды. Тенгиз флотда аскер къуллукъ этгенди. Андан къайтхандан сора Халкъ чыгъармачылыкъны юйюнде суратчылыкъгъа окъуйду. Белгили скульптор Ольга Максимильяновна Мануйованы скульптурадан энчи дерслери бу сейирлик жанргъа къанатландырадыла фахмулу таулуну.

1962 жылда Магомет Москвада Строганов атлы училищеге окъугъа киреди. Анга жыл сайын жаланда жети-егиз студентни алгъандыла, эм фахмуланы айырып. Анда окъугъан заманында америкалы телевидениянны корреспондентлери Къобан улуну чыгъармачылыгъыны юсюнден 45 минут баргъан фильм алгъандыла. Аны оналты жылны толгъунчу этген «Чабан» деген биринчи ишине профессионалла да сейир этип къарагъандыла. «Чабанны» репродукциясы тыш кыяллы окъуучуланы совет искусство бла танышдыргъан журналгъа да салынгганды.

Ленинградда Мухин атлы бийик суратлау училищеде да окъугъанды ол. Магомет 1970 жылда уа Къарачай-Черкес къырал устазлыкъ институтну суратлау-графика факультетинде искусстволаны тарыхындан устаз болуп ишлеп башлагъанды. Аны айтханы, юйретгени бла бирге терен фахмусу студентлеге юлгю болгъанды.

Уллу Ата журт урушну темасы аны чыгъармачылыгъында энчи жерни алгъанды. Къазауатда жан бергенлеге Чапаев элде, Жангы Жёгетейде, Эрсаконда, Учкуланда, Тебердиде, Къарачай шахарда эсгертмелени, ким да ыразы болурча, бек уста этгенди Магомет. Къарачайны биринчи генерал-полковники Махаметланы Кёккёзню жашы Солтанны портретин да ол ишлегенди.

Белгили суратчы Борлакъланы Мекер Къобан улугъа «искусствону генералы», дегенди, аны фахмусуна уллу сый бере. Ташдан, агъачдан, мермерден, гипсден ишлеринде Къобан улу «жигитликни» ёмюрлюкге суратларгъа излейди. Край, регион, Битеусоюз кёрмючлеге, конкурслагъа дайым да къошулгъанлай тургъанды ол. Аны ишлерине уллу магъана берип, Совет Союзну Культура министерствосу суратларын къыралыбызны музейлерине сатып алгъанды.

Устаны энчилиги этген ишлерини ариулукъларындады эм формаларындады. Ол адамы жигитлигин, ниет дуниясын ачыкълап, къайсыбыз да ёхтемлениргъа этеди. Магометни «Прометей», «Бийнёгёр», «Къарт», «Ана», «Демон», «Юйдеги», «Тамара бла Демон» деген ишлери бир къараучуну да сансыз къоярыкъ тюйюлдюе. Аны хар ишинде авторну жюрек талпыуу ачыкъ кёрюнеди.

Алай бюгюнлюкде Магометни ишлери бир жерге жыйылмагъандыла, аны музейи жокъду, сыйлы ат да берилмей турады анга. Магометча, фахмулу адамларыбызны багъалата билиргге борчлубуз, миллетни сыйын кёргенибизни билдиригге излей эсек.

ЖАНКЁЗЛАНЫ Марина.

МАХТАУЛУКЪ

Айырмалылыгъы белгиленнгенди

«Фахмулу сабийле - Россейни келир заманы» - быллай атлы майдалгъа хасаниячы Апполаны Альбертни къызы Жаннет да тийишли болгъанды. Аны бу кюнледе Нальчикде Сабий эм жаш тёлюню чыгъармачылыгъыны республикалы юйюнде къууанчлы халда Къабарты-Малкъарны билим бериу эм илму министрини орунбасары Лидия Алексеевна Дорохина саугъалагъанды. Ол сыйлы саугъа окъууда, илму-излем ишде, маданиятда айырмалыгъа, фахмулу жаш адамлагъа бериледи.

Жаннет, гитчелигинден бери да жырда, тепсеуде чемерлилиги бла чекленип къалмагъанлай, школда да айырмалы окъугъанды. Бусагъатда уа ол Къабарты-Малкъар къырал университети экономика факультетини студенткасыды. Къыз бийик окъуу ойню жамауат ишлерине да тири къатышады, билим алыуда уа ол тенглерине юлгюдю. Таулу къызны шахарлада, элледе тюрлю-тюрлю жыр, тепсеу байрамлада да терк-терк кёрюрге боллукъду. Ол къууанчлы ингирлени аламат, тап бардырады.

Жаннет алыкъа жашды. Аны адда андан да даражалы, андан да сыйлы саугъала сакълагъанларына ийнанабыз.

ХОЛАЛАНЫ Марзият.

Заповедник

Мында жугъутурла, доммайла, айыула эркин айланадыла

Тебердиде къырал биосфера заповедникни юсюнден биз хазна жукъ жазмайбыз. Аны табийгъатыны, битимлерини, кийик жаныуарларыны юслеринден бизни кесибизден эсе, тышындан келген туристле иги биледиле. Ол 1935 жылда Къарачай облисполкому бегими бла ачылгъанды. 1936 жылны март айында уа къырал даражалы заповедникни тизмесине къошулгъанды.

Андан бери ёсе, кенгере, жерлерине къошула келеди. Бюгюнлюкде жери 86 минг гектар чакъылыды. Агъач заповедникни жерини 35 процентин алады. Чегетледе, талалада, ёзенледе, биченликледе 1280 тюрлю ханс, кёкен, терек ёседи. Аладан 260-сы къуру бизде, Кавказда, тюбейди. Барын тюрлюсю барды бу жерледе. Эм кёп жайылгъанлары уа жугъутурладыла. Ала талада 2200-3000 метр бийикликде айланыргъа сюеди. Бир къауумларыны ауурлукълары 150 килограммгъа жетеди. Мюйюзлерини узунлукълары метр бола кетеди. Жугъутурла къаялада эм къыйын жерледе къыйналмай жюрюйдюле, 3-4 метр бийиклиден энишге секирип кетедиле. Сюрюуге иелик этеме деген жугъутурла бир бири бла кюч сынаргъа чыгъадыла. Къаруылусу къарыусузун уруп, къаядан атып иеди. Алимле эсеплегенден, бюгюнлюкде заповедникде 4 мингден артыкъ жугъутур барды.

- Доммайла къырылып къалыргъа жетген эдиле. Аланы къутхарыр санап айланмай айтсакъ, чынар тереклени бийикликлери 20 метрге, базыкъликълары да 2 метрге жете кетеди. Ала 600 жылны тюрленмей турадыла, тис деген къаты агъач а къуу болмай, аумай 4 минг жылгъа дери ёседи. Аны къабугъу кюнню тийгенине кёре тюрлене турады.

Дагъыда быллай сейирлигин айтайыкъ – заповедникни ичинде 130 кёл барды. Аланы эм уллусу Муружду. Ол 18 гектаргъа жайылыпды, тереклиги 52 метр болгъан жерлери барды. Туманлы кёлню тереклиги уа 20 метр болады.

Кийик жаныуарладан 47 ючюн, кёп мадарла этилгендиле, - дейди заповедникни директоруну орунбасары Чотчаланы Осман. - 1940 жылдан башлап доммайланы санын кёп этер муратда илму селекция ишле башланнган эдиле. Бюгюнлюкде заповедникни мюлкюнде 60 доммай эркин айланады.

Къартланы хапарларына кёре, алгъын жыллада Тебердиде, Доммай чегетледе бу жаныуарла кёп болгъандыла. Кюн батыш Кавказда бийик тауланы бири Доммай-Ёлген тауду.

Темир чалдишлени ичлеринде дагъыда буула, кийикле, тюлкюле, бёрюле, айыула, кийик тонгузла айланадыла. Уллу ташлагъа чёгюп тургъан мыллыкчы къушланы да кёп кёрлюксе. Къамиш бёрюле ичинде ары бла бери жортханлай, чапханлай, кюнлерин ашырадыла. Доммайла да бардыла - эки уллу, бир да гиттчерек. Уллуларыны ауурлукълары бирер тоннадан артыкъды. Ала агъач бутакъ кемирип, отлап, бичен ашап кечинедиле.

Барындан да сейирлиги айыуладыла. Сарысыман эки айыуну агъачда тутуп келтиргендиле бери. Эм уллу айыуну уа Гималаи таулуудан мамурач (балачыкъ) сагъатында алып келген эдиле. Энди ёсгенди, тырнакълары жютю, аякълары томуроулача уллула, азыулары да жютю чюйчадыла.

- Циркде айыуладан хазна башхалыгъы жокъду муну, - дейди былайда жаныуарлагъа къарагъан Акъбайланы Хажи-Мурат. - Хар юйретгенинги алып барады. Айыуланы акъыллары болгъан жаныуарлагъа санайма мен. Ачыуландырмасанг, хар айтханынгы этерикдиле. Туристле атхан алмаланы, кертмелени, ётмек кесеклени бир да жийиргенмегенлей къабадыла.

Хажи-Мурат туристлени тилеклери бла уллу айыуну къатына барып, аны бла тамам сейирлик оюнланы кёргюзтеди. «Къонакъланы къалай ашырсакъ тап болур?» - десе, айыуну бети жарыгъанча болады, ал аягъын, ёрге кётюрюп, булгъайды.

Бизде, Тебердиде, заповедник табийгъат сыфаты бла, хауа болуму бла, кийик жаныуарланы, битимлени кёплюгю бла саулай Россейни ичинде эм онгланы бирине саналады. Андача музей а бир жерде да жокъду. Аланы барына да къуана, заповедникни ариу сакъларгъа кюрешейик.

ЖАЗАЛАНЫ Балуа.

ФУТБОЛ

Жангы сезоннга хазырланадыла

«Спартак-Нальчикни» жангы сезоннга хазырланыуну биринчи кезиую контроль матч бла бошалгъанды. Бу кюнледе нальчикчиле украинлы «Кривбасс» бла ойнагъандыла. Тюбешиу 0:0 эсеп бла бошалгъанды.

Бизникилени баш тренери Юрий Краснощон «Спорт-Экспрессге» билдиргеннге кёре, «Спартак-Нальчик» бла контракт бегитгенле Лория бла Концевскийден сора, анга жангы футболчу къошулмагъанды.

Бюгюн нальчикчиле Тюркде экинчи сборларын башларыкъдыла.

Бизни корр.

Спорт

Ма, деу десенг!

Ёсюп келген жаш тёлюбюзде миллетибизни атын иги бла айтдыргъанла аслам болгъанларына къууанабыз. Артыкъда бек спортда жетишимлериби уллудула. Эки жашыбыз – Темрезланы Науруз бла Башкаланы Алибек – Пекинде болгъан Олимпиада оюнлагъа къатышхандыла. Ала, алчы жерлеге чыгъып, чемпионла болмагъан эселе да, ол оюнлагъа къошулгъанлары окъуна кёп затны ачыкълайды.

Бу кюнледе уа узакъ Канададан къууанчы хапар келгенди. Жёгетей Аягъындан Тебуланы Солтан-Хамитни жашы Хамит карате-вадо-кай тутушудан дунияны чемпиону болгъанды. Бу эришиуле Канаданы Ванкувер шахарында бардырылгъандыла. Ары Японияны, Кытайны, Англияны, Германияны, Индияны, Италияны, Шотландияны эм кючлю гёжефлери келген эдиле. Россейни миллет командасында 15 жаш бар эди. Аллындан окьуна къууанып билдиричдыла - командабыз 1-чи жерни алгъанды.

- Мени нёгерлеримден 65 килограмм ауурлукъда тутушхан Анатолий Байбородов, финалгъа чыгъып, чемпион болду. Аны ызындан тутушхан жашладан Алексей Панкратов бла Александр Мизинцев да алтын майдалла алдыла, - дейди Хамит. - Мен финалгъа японлу гёжеф бла тутуштум. Ол, бёрю сингирча, бир кючлю жаш кёре эдим. Хыйлалыгъын, амалла эте билгенин а сорма да кёй. Не этдим эсе да, битеу кючюмю жыйып, японлу гёжефни хорладым.

Бизни гёжефибиз Канададан 2 майдалны алып къайтханды – алтын бла доммакъ. Дунияны биринчилигинде къарачайлы жашладан аллай жетишим алыкъын хазна бир гёжеф да болдурмагъанды.

Тебуланы Хамит, керти да, деу жашды. Анга жаланда 20 жыл болгъанды. Аны ёсюмю 190 сантиметрди, чурукъланы 46-чы размерди. Кючкъаруу аллыгъы уа алыкъа алдады.

Ол 11 жылындан башлап кюрешеди карате бла. Хамит Байрамукъланы Владимиридеги жарау этеди. Ол саулай республикагъа белгили тренерди. Аны кълунда юйренген жашладан Россейни, Европаны, дунияны чемпионлары да бардыла. Кеси да Южный теплица комбинаты спорт комплексинде ишлейди. Владимир да, бусагъатда дунияны чемпиону болуп келген Хамит да Южный комбинатны директору Валентина Патова спортха уллу эс бёлгенин, не заманда да болушханын бир ауудан айтадыла.

Хамитни кесини юсюнден айтсагъ а, бу жолгъа дери да ол уллу жетишимле этгенлей келеди. Аланы барын да санаргъа керек болмаз. Жаш тёлюню арасында Россейни 2 кере чемпионуду, абаданланы арасында да къыралда 2 кере алтын майдалгъа тийишли болгъанды. Дагъыда ол тыш къыраллада ётген кёп эришиулеге къатышханды. 2006 жылда Лондонда баргъан эришиуледен 3 майдал алып къайтхан эди. Анда абсолютный чемпион да болгъанды.

Спортда жетишимле кеслери алларына келмейдиле. Аны ючюн кече-кюн да жарауланы бардырып турургъа, эринмезге, махтанмазгъа керекди. Карате-вадо-кай- спортну къыйын, къоркъуулу да тюрлюсюдю. Мында тутушханда аякъ бла, къол бла да урадыла. Кючлю болмасанг, спортну бу тюрлюсю бла кюреширгге жарарыкъ тюйюлдю.

Хамитни буруну сынгганы, чынасы, тобукълары чыкъгъаны болгъанды. Алай каратени сюйгени себепли бу спортдан кетмейди. Ол Къарачай шахарда Къырал университети физкультура бла спорт факультетинде жетишимли окъуйду.

Хамитни бизни къууандырлыгъы алдады. Ол уллу жетишимле болдурлугъуна ийнанабыз.

ЖАЗАЛАНЫ Балуа.

ТУРИЗМ

Кямалны къайыкълары

Иш этип, къоркъуулу болумлада кеслерин сынаргъа сюйгенле аз тюйюлдюле. Бусагъатда солууну экстремальный тюрлюлерине жораланнган туризм кенг жайылгъанды.

Аллайла арт кезиуде бизни таулагъа да кёп келедиле. Бир игиси, адреналинни «ойнатырча» жерле мында кёпдюле. Кесинги бегитип, эслеп атламасанг, Аллах сакълагъан, бир папахха тюбеп къалырыгъа да боллукъса,таула уллу кёллюлюкню сюймейдиле.

Рафтинг (тау суулада резин къайыкъла бла жюзюу) ол солууну бир тюрлюсюдю. Арсыз ёзен бла саркъгъан Улу Зеленчук аллай спортха жарагъан сууду. Къарыуларын сынаргъа жыл сайын, бютюнда бек жай кезиуде, бери кёп спортчу келеди. Битеуроссей эришиуле да бардырылыучудула мында.

Бусагъатда рафтинг Архызда 2-3 жерде ачылгъанды. Аланы бирин жёгетейчи шаш Ёзденланы Кямал къурагъанды.

- Бу спорт оюн тюйюлдю, - дегенди ол. – Солугъанланы, туристлени жюздюребиз. Биз МЧС-ни къурамына киребиз, андан эркинлик къагъытыбыз да барды. Кесим, нёгерлерим да тийишли инструктажны ётгенбиз.

Архызгъа келген къонакъладан кюн сайын Кямалны къайыкълары бла кёп адам жюзеди. Къоркъуусузлукъгъа жашла сакъдыла, алыкъа сууда ачыгъан болмагъанды. Кысыса инструктаж бардырып, туристлени къайыкълагъа алай миндиредиле, кеслерин да сууну шош баргъан жеринде жюздюредиле.

Архызда атлы маршрутла да бардыла, таулада атла бла айланыргъа сюйген къонакъла кёпдюле. Башха тау суулаы «жерлерге» сюйгенле да аз тюйюлдюле. Кямалны къайыкъларына миннгенле, бютюнда къууанып, ыразы болуп кетедиле.

АХМАТЛАНЫ Якъуб.

Дзюдо

Бары да къаты кюрешгендиле

Бу кюнледе 1990-1992 жыллада туугъанланы араларында «Нальчик» спорт комплексде Къабарты-Малкъарны дзюдодан биринчилиги болгъанды. Анга республиканы битеу районларындан бла шахарларындан жюзге жуукъ спортчула къатышхандыла.

Ала тёртминутлукъ эришиуледе кючлерин кёргюзтюрге керек эдиле. Арт кезиуде дзюдодан эришиулеге кийирилген тюрлениуле тюбешиулени бютюн сейир этгенди. «Гладиатор» спорт клубну келечилери башхаладан къарыулуракъ болгъанларын эслеген кыыйын тюйюл эди. Сегиз ауурлукъда Бахсанны, Терекни, Прохладнаны дзюдочулары нальчикчилеге хорлатмазгъа къаты кюрешгендиле.

Эришиулени итогларына кёре, дзюдодан республиканы тренер къауум ЮФО-ну биринчилигинде Къабарты-Малкъарны кёргюзтюрюк жыйымдыкъ команданы къурарыкъдыла. Ол февраль айда Майкопда бардырыллыкъды.

Бизни корр.

УЧРЕДИТЕЛЬ:КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР РЕСПУБЛИКАНЫ ПАРЛАМЕНТИ БЛА ПРАВИТЕЛЬСТВОСУ

«Заман» газетни баш редактору АТТАЛАНЫ Жамал

«Къарачай» газетни баш редактору КАКУШЛАНЫ Хусей

ТЕЛЕФОНЛА:
Редакторну приёмныйы - 42-63-01. Баш редакторну орунбасарлары - 42-38-21, 47-26-22. Жууаплы секретарь -42-66-85.
Секретариат - 40-93-62. Корректора - 42-63-52

РЕДАКЦИЯНЫ БЁЛЮМЛЕРИ:
Жамауат-политика жашауну бёлюмю- 42-67-68,42-24-02.
Экономиканы бёлюмю - 42-66-73.
Культураны бёлюмю - 42-75-82.
Социальный политиканы бёлюмю - 42-66-76, 47-27-59.
Жангылыкъланы бла спортну бёлюмю - 47-26-39, 42-66-71 .
Письмоланы, рекламаланы эм билдириулени бёлюмю - 42-37-94.
Тилманчланы бёлюмю-47-31-28. Сурат алыучу бёлюм - 42-68-72.
Бухгалтерия - 42-30-87
Операторла - 47-26-28, 42-39-65.

Редакция авторла бла къагъыт жюрютмейди. Къол жазмалагъа рецензия этилмейди эм ала артха къайтарылмайдыла.
Газетде басмаланнган материаллада айтылгъан оюмла редакцияны оюму бла келишмезге боллукъдула. Алада айтылгъан хар зат ючюн, Россей Федерациясы басманы юсюнден Законуна тийишлиликде, материалланы авторлары кеслери жууаплыдыла.
Редакция авторладан 400 газет тизгинден (машинка бла жазылгъан 5-6 бет) кёпню алмайды.
Газет Басманы эм асламды информацияны эркинликлерин къоруулау жаны бла Къабарты-Малкъар регион инспекцияда 1994 жылда 14-чю июнъда регистрация этилгенди.
Регистрация номер —И—0066. Индекс - 51532

Газетни басмагъа КъМР-ни Культура эм информация коммуникацияла министерствосуну компьютер службасы хазыр этгенди.
Газет 1905 жылда Революция атлы республикалы полиграфкомбинатда басмаланнганды, Нальчик шахар, Ленин атлы проспект, 33
Газетлени иелерине тапдыры ючюн КъМР-ни почта связыны федеральный Управлениясы жууаплыды.
Телефонла: 42-06-51, 42-19-97
Газетлени розницагъа сатыу ючюн КъМР-ни "Роспечать" акционер обществосу жууаплыды.
Телефон: 42-69-34

Номерге графикге кёре 19 сагъатда къол салынды. 21.00 сагъатда къол салынгганды
ГАЗЕТНИ НОМЕРИН ЧЫГЪАРГЪАНЛА:
Османланы Хыйса - дежурный редактор; Кетенчиланы Зульфия - жууаплы секретарьны орунбасары; Ахматланы Шахида (1 -чи бет), Акушланы Фериза (4-чю бет), Безаланы Лида (2-чи бет), Бийчеккуланы Жаннета (3-чю бет) - корректорла.
Тиражы 3850 экз. Заказ № 151

РЕДАКЦИЯНЫ АДРЕСИ:
360000, Нальчик шахар, Ленин атлы проспект, 5